

Neşe ERİM, Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü,

Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1984.

Haşım KOÇ*

İktisat tarihi disiplini kapsam ve de etkileri açısından düşünöldüğünde, tarih disiplininin en dinamik ve de çeşitlilik gösteren alanlarından biridir. Zikredilen özellik, bu alt-disiplinde yapılan çalışmaların etkilemekte ve iktisat tarihi alanında çeşitli sınıflandırmalara sokabileceğimiz çalışmaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Makro-mikro, genel-yerel gibi sınıflandırmalar geçerli olabileceği gibi; bu alandaki çalışmalar, takip edilen metotlar açısından da çeşitlilik arz etmiştir. İstatistik yöntemlerinin kullanıldığı, sosyal bilim metodolojisinin uygulandığı çalışmalar bu çeşitliliğin göstergesi olmuşlardır.

Bu yazımızda değerlendirmeye çalışacağımız tez, “yerel iktisat tarihi” çalışmalarını arasında gösterilebilecek bir çalışmadır. Neşe Erim, *Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü* adlı çalışmasında Erzurum gümrük mukataasının, adı geçen yüzyıldaki gelişme seyrini takip etmeye çalışmıştır. Erzurum gümrüğünün seçilme nedeni, o vakitlerde bu gümrüğün, İstanbul gümrüğünden sonra en fazla yıllık vergiyi hazineye aktaran gümrük olması olarak zikredilmektedir yazar tarafından. Onsekizinci yüzyıla ait mufassal gümrük defterlerinin arşivlerde mevcut olması da bu dönemin seçilmesindeki diğer bir neden olarak gözükmektedir. Mufassal gümrük defterleri, gümrükteki işlemleri detaylı olarak görme imkanı veren ve gümrükten hangi maldan ne miktarda geçtiğini, gümrüğün ticaret hacmini, tüccarların etnik ve sınıfsal özellikleri gibi bilgileri hâvi defterlerdir. Eserin kompozisyonu açısından, bu defterler çok yararlı işleve sahip olmuş ve Başbakanlık Arşivi’ndeki Maliyeden Müdevver defterleri, Erzurum Gümrüğü Nezareti defterleri de kullanılarak, Erzurum gümrüğünden giren ve çıkan malların tespitine çalışılmış ve bu kaynakların sağladığı geniş bilgi yığını, bilgisayar ortamına aktararak gümrükten geçen malların ne kadarının transit mallar olduğu ve ne kadarının şehirde kaldığı tespit edilmiştir. Bilgisayar ortamındaki bu bilgiler, SPSS** programı ile çalışılmış ve belki de Türkiye’de ilk kez bir istatistik programıyla tarihsel veriler incelenip değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın ilk bölümünde yazar Erzurum şehrinin tarihî önemine vurguda bulunmuş, kısaca şehrin tarihî gelişimine ve Osmanlı topraklarına katıldıktan

* Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans öğrencisi.

** SPSS (Statistical Package for Social Scientists), sosyal bilimler alanında sıklıkla kullanılan bir istatistik programıdır.

sonraki tarihine değinmiştir. Bu sırada, yerli ve yabancı gezginlerin şehir hakkında verdikleri bilgilerden bahsedilmiş ve bu bilgiler ışığında şehrin hem demografik yapısına hem de ticari konumuna atflarda bulunulmuştur.

Bu girizgâhtan sonra, yazarın ikinci bölümle birlikte, tezin esas konusu olan mali örgütlenme konusunu işlediğini görmekteyiz. Mukâtaalara genel bir bakıştan sonra “Erzurum Gümrük Mukâtaası” adlı bölüm gelmekte ve bu bölümde tezin esas konusundan bir yüzyıl öncesinden başlayarak, 17. yüzyıldaki Erzurum gümrük mukâtaasının gelirleri üzerinde durulmaktadır. Böylece gümrüğün bir yüzyıl önceki konumu hakkında bilgi verilmek istenmiş ve bu sayede okuyucunun zihninde Erzurum gümrüğünün tarihi netleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı-İran savaşlarının etkisi, Tebriz-Bursa ipek yolunun bu gümrük için önemi gibi faktörlere değinilmiş ve gümrüğün bunlardan bağımsız olarak düşünölemeyeceğı ifade edilmiştir. Bu bölümde ayrıntılı olarak, mukâtaanın hangi mültezimlerin eline geçtiğı, hangi senede ne kadar kuruşa kimin elinde bahsedilmektedir. İltizam bedellerindeki artış ya da düşüşler de bize, mukâtaanın hangi dönemlerde revaçta ve hangi dönemlerde gözden düşmüş olduğuna dair bilgiler sunabilmektedir.

Mukâtaanın onsekizinci yüzyıldaki gelişimi ikinci bölümün asıl konusunu oluşturmaktadır. Bu bölüme yazar, o dönemde gümrük mukataasının hangi gelirleri içerdiğini belirtmekle başlamaktadır, çünkü o zamanki gümrük geliri denen gelirler, bizim bugün anladığımız gümrük vergilerinden başka gelirleri de muhtevasında barındırmaktadır. Gümrük gelirleri dışında, *ihtisab* denen dükkan sahiplerinden alınan vergiler, *kassâbiye* denen yeniçerilerin et ihtiyaçlarını karşılamak için mallardan alınan vergiler, tartı esnasında ipekten alınan *mîzân-ı harir*, ve imparatorluğa getirilen köle ve cariyelerden beşte bir oranında alınan *pençik-i üsârâ* adlı vergiler de, Erzurum gümrük mukâtaasının gelirleri arasındaydı. Bunların dışında, gümrük nezaret mukâtaası, ki geliri en fazla olan mukâtaaydı, ve İran’dan gelen mallardan alınan vergiler de Erzurum gümrüğü gelirlerinin kapsamındaydı.

Bu bölümde, kimi istatistik hesaplarıyla, İran’dan gelen mallar ve nezaret gelirleri arasındaki korelasyonun hesaplandığını ve korelasyonun çok yüksek çıktığını görmekteyiz. Bu bağıntı bize bu kaynağın, Erzurum’dan geçen malları incelemede yetkin bir nitelikte olduğunu göstermektedir.

İkinci kısımda, mukâtaaların mültezimlere hayat boyu verilmesi sûretiyle teşkil etmiş olan malikâne sistemi ve bunun Erzurum gümrüğü üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bu sistem imparatorlukta baş gösteren nakit sıkıntısı nedeniyle zühur etmiş ve mültezimlere vergilerini muntazaman ödemeleri sûretiyle kayd-ı hayat şartıyla kimi mukâtaaların verilmesiyle sonuçlanmıştır. Erzurum’da çok uzun sürmeyen bu uygulama (1705-1715), daha sonraları tekrar hayat bulmuş ve 1738 yılında bu sefer yedi hissedara malikâne olarak satılmıştır.

Bölüm boyunca, Erzurum gümrüğünde onsekizinci yüzyılda neler yaşandığını anlamamızı sağlayacak birçok kayıt bulunmaktadır. Gümrük yöneticilerinin

kimlerden oluştuğu, vergi hasılatının türleri, yıllara göre mukâtaa gelirinin dağılımı, gümrük gelirlerinin toplam mukâtaa içindeki oranı, her gelir kaleminin gösterildiği ayrıntılı tablolar, bize onsekizinci yüzyıl Erzurum ticaret hayatını, bunun imparatorluk açısından önemini ve gümrüğün bu ticaret hayatındaki rolünü çok canlı bir biçimde gözönüne sermeye yetecek bilgileri içermektedir. Sadece gelir kısmı değil, aynı zamanda gümrükte yapılan masraflar da gösterilerek, hem gelir hem de gider kısmı ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde mal mübâdeleleri ve ticaret yapısı ele alınmış, bu esnada hem İran'dan gelen mallar, hem de Anadolu'dan gelen mallar incelenmiştir. İran'dan gelen malları incelediğimizde, ipek, kürk, pamuk ve kahvenin en çok gelen ticaret malları olduğunu görüyoruz. Bunları siyah tiftik ve kutni takip etmektedir. Anadolu'dan gelen mallar için Erzurum'da "Rum gümrüğü" adı verilen bir gümrüğün mevcudiyetinden bahsediyor yazar. Buradan giren mallar, Avrupa tekstil ürünleri, madenler ve boya maddeleri gibi mallardır. Bu bölümde Erzurum şehrinin ve gümrüğünün Batı ve Dođu ticareti arasında nasıl köprü görevi gördüğünü anlıyoruz. O devirdeki uluslararası ticaretin bu bölgedeki yansımasını, Avrupa devletleri arasındaki rekabetin aşamalarının izlerini bu bölümde yakalamak mümkün. Bunun dışında, onsekizinci yüzyıldaki ticaret hayatının seviyesi ve hacmi, malların akış seyri vb. konularda da birinci elden kaynak görevi görmekte bu kısım. Ayrıca, transit ticarete de bir alt-başlık altında değinilmiş. Eğer mallar Erzurum'da satılmayıp da devam edecekse, bu malların sahipleri Erzurum gümrüğüne bir nevi transit vergisi olan *reftiye* adı verilen bir vergi ödemek zorundadırlar. Reftiye vergisinin kayıtları diğer kayıtlar gibi sürekli değildir. Bu nedenle onsekizinci yüzyıldaki genel transit ticaret hakkında yeterli bilgi sahibi olamıyoruz. Fakat, 1721, 1744 ve 1770 yılına ait kayıtlardan, bu yıllardaki transit malları ve bu verginin Erzurum gümrük gelirlerindeki payını anlayabiliyoruz. Transit ticaretteki mal kompozisyonu Erzurum gümrüğüne getirilen mallarla hemen hemen aynıdır. Bu yıllar arasında yapılacak kısa bir karşılaştırma ile 1744 yılındaki hasılat, toplam gümrük vergileri içinde % 4'lük bir orana sahip iken, bu oran 1770 yılında % 14'e çıkmıştır. Bu da bize Erzurum'daki transit ticaretin arttığını söyleme imkânı vermektedir.

Sonraki bölümde yazar, ticaretin örgütlenme biçimini ele almaktadır. Bunu yaparken, döneme ait Erzurum sicillerinin bulunmaması nedeniyle, Ahkâm defterlerini incelemiş ve bulabildiği az sayıda örnekten bölgede ticaretin örgütlenmesini anlama çabasına girmiştir. İki tür ortaklık, *şirket-i inan* ve de *mudârebe*, bu bölgedeki ortaklıkların yahut ticaret örgütlenmesinin genel biçimidir. Tabii ticaret örgütlenmelerinin devam etmesi ve bu bölgedeki ticarete zarar gelmemesi için, devletin de bölgedeki olaylara karşı hassas davrandığı ve tüccarların rahatlık, emniyet ve güvenliğini sağlamak amacıyla kimi ferman ve emirlerle müdahalede bulunduğuna rastlamaktayız. Barış zamanlarında barışı korumak biçiminde kendini gösteren hassasiyet, savaş zamanlarında ticaretin aksamaması ve tüccarlara zarar gelmemesi için devletin elinden geleni yapmasına

dönüşmektedir.. Devletin müdahalede bulunduğu ikinci alan da, kaçakçılık konusudur. Yüksek gümrüklerden kurtulmak için, tüccarlar, ya gümrük resmi daha az olan bir yerden geçmek, ya da hiç ödememek kaydıyla yoluna devam etme yolunu seçiyorlardı.

Erzurum şehri bulunduğu konum dolayısıyla bize, Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli ipuçları vermektedir. Şehrin sahip olduğu bu merkezilik, şehrin gümrüğüne de aksetmiş ve başta da belirtmiş olduğumuz gibi, Osmanlı Devleti'nde İstanbul'dan sonra en fazla gelir getiren gümrük konumunu haiz olmuştur. Gümrüğün bu özelliğini Neşe Erim tezi boyunca incelemeye çalışmış, o dönemde etkin iki önemli imparatorluk arasındaki ticari ilişkileri Erzurum gümrüğü süzgecinden geçirmek sûretiyle ele almıştır. Ticaretin siyasetten tamamen kopuk bir alan olmadığı düşünüldüğünde, ticaretteki dalgalanmaların, iniş-çıkışların iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerin gidişatından ne derece etkilendiğini de tezin tamamı boyunca görmek mümkün olmaktadır. İki devletin karşılıklı ilişkilerinin gümrüğe etkisinin dışında, o dönemde Erzurum'un uluslararası bir ticaret merkezi olduğu da ve dolayısıyla uluslararası ticaretteki değişimlerden, Erzurum gümrüğünün nasıl etkilenmiş olduğunu da gözler önüne seriyor bu çalışma.

Tezin sonuna geldiğimizde, Erzurum'un sadece transit ticarete bir uğrak yeri olmadığını, bilakis ithal edilen malların bir kısmının, en azından onsekizinci yüzyılın başı itibarıyla bu şehirde alınıp satıldığını görebiliyoruz. Bunun dışında, mukâtaanın yüzyıl boyunca seyri, Erzurum pazarının özellikleri, vergi hasılat rakamlarındaki değişimler, bu çalışmada izlenmiş, ve çalışma sonunda da onsekizinci yüzyıl boyunca devam eden süreçler anlaşılmıştır.

Bu çalışmanın alana en büyük katkısı belki de SPSS programının Türkiye iktisat tarihi çalışmaları arasında ilk kez kullanılmasıdır. Bunun dışında, bir gümrüğün belirli bir dönem süresince gelişen seyrini çeşitli kaynaklardan izlemek, bunun sağlamalarını istatistiksel yöntemlerle yaparak, sadece gümrük kayıtlarındaki bilgiyi aktarmak değil de, onları işleyerek bugüne neler kalabileceğini göstermek bu çalışmayı esas manidâr kılan yöndür bizce. Ayrıntılardan, o dönemde mukâtaalarla kimin uğraştığını, Erzurum'daki görevlileri de görebiliyoruz. Ama tezin amaçladığı, o dönemdeki önemli bir dış ticaret merkezinin belirli bir dönem esnasındaki seyridir. Tezin sonunda yazarın kendisinin de belirtmiş olduğu gibi, ondokuzuncu yüzyılda Trabzon-Erzurum ticaret yolunun faaliyete geçmesiyle Erzurum'un tezde anlatılan önemine bir nokta daha eklenmiş ve yazarın sonraki çalışmalarında ondokuzuncu yüzyıldaki Erzurum-Trabzon ticareti ele alınmıştır.